

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ*Тетяна Вільчинська***КОНОТОВАНИСТЬ САКРАЛЬНОГО КОНЦЕПТУ «БОГ» У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ**

Статтю присвячено розгляду конотативної природи етнокультурного сакрального концепту «Бог» у мовній картині світу українців. У ході дослідження було підтверджено, що конотація як культурно-історичне та психоментальне явище безпосередньо стосується концепту та визначає його аксіологічну маркованість.

Ключові слова: конотація, концепт «Бог», мовна картина світу, аксіологічна маркованість.

Розвиток сучасного мовознавства в антропоцентричному напрямі передбачає вивчення зв'язку мови із мисленням людини, її внутрішнім світом, загальнолюдськими та національно-культурними цінностями. Проблема співвідношення мови й мислення сьогодні особливо актуальна у зв'язку з розвитком когнітології, що досліджує концептуалізацію реальності людською свідомістю та її оформлення в мовні знаки. Реальна дійсність виражається через мовну та обов'язково оцінюється. Основним засобом реалізації в мові семантичної категорії оцінки традиційно вважають конотацію, яка, як відомо, є культурно-історичним та певною мірою психосоціальним явищем, що трансформується зі зміною культурного фону. Лише ґрунтовне вивчення конотації як одного з основних понять прагмалінгвістики дасть змогу правильно осмислити діалектику його взаємовідношень із такими поняттями, як «мовна» і «концептуальна картина світу». Конотація, як і картина світу, є одним із найважливіших феноменів, безпосередньо пов'язаних з осмисленням і сприйняттям людиною навколишньої дійсності. Незважаючи на те, що вивченню конотації було присвячено чимало досліджень, визначення цієї лінгвофілософської категорії досі залишається суперечливим і дискусійним, особливо з огляду на те, що останнім часом конотація вийшла далеко за межі експресивно-оцінно-стилістичних меж, у яких вона починала своє існування, і охопила соціально-політичні, морально-етичні, етнографічні й культурологічні поняття, у той чи той спосіб відображені в мові [1, с. 71].

Конотація виникає під час уживання слова певними соціальними групами в різних історичних умовах, змінюється зі зміною культурного тла, може відзначатися індивідуально-психологічними особливостями, які залежать від особистості мовця, його мовленнєвої поведінки тощо. Якщо йдеться про конотативну семантику, що виявляє себе в художніх текстах, то на неї впливають асоціативні уявлення письменника, його здатність виражати етноментальні основи загальнонародного світобачення та власне ставлення до національних цінностей.

На рівні власне семантичного аспекту конотація – це різноманітні асоціації, пов'язані в сприйнятті мовців із тим або тим позначуваним предметом, які можуть об'єктивуватися в переносних значеннях слова, фразеологічних одиницях, порівняннях тощо. На рівні прагматичного аспекту вона виявляє в різних мовних формах емоційне ставлення мовця до позначуваного об'єкта, емоційні оцінки цього об'єкта та його експресивні характеристики. У найширшому розумінні до конотації включена й функціонально-стильова та часова характеристика мовних одиниць та їх внутрішня форма [9, с. 267–268].

Різні типи конотацій, асоціативні, аксіологічні та інші параметри безпосередньо стосуються концепту, оскільки він є багатовимірним смисловим утворенням, у якому виділяють оцінну, образну й поняттєву складові [3, с. 109]. Тому концептуальний аналіз спрямований не лише на основні змістові аспекти концепту, а й на додаткові, супровідні, що свідчить про важливу роль конотації в розкритті його смислової структури. У пропонованій статті зосереджуємо увагу на виявленні широкого спектру конотацій, що їх актуалізує концепт «Бог» у мовній картині світу українців.

Український народ у пошуку нових ціннісних орієнтацій постійно звертається до вічних джерел духовності, серед яких одним із найпотужніших є релігія. Це зумовлено насамперед абсолютною відповідністю християнської моралі національним уявленням про систему норм і принципів поведінки, тому етичне вчення християнства було і є духовним підґрунтям морального виховання українців. Релігійні образи, символи в усі часи становили вагомий чинник розвитку лексичної системи. Релігійна лексика активно переосмислювалася, а семантична трансформація слів супроводжувалася розширенням кола їх лексичної сполучуваності, формуванням нових конотацій.

Новий лінгвокогнітивний підхід актуалізує проблему дослідження саме культурної семантики, яке навряд чи можливе без уведення поняття «етноконотація», що відображає взаємозворотний зв'язок культури – мови – особистості, у якому мова відіграє важливу роль, оскільки саме через її посередництво все, створене народами в минулому, впливає на індивіда. Структура етноконотації є

відкритою, тому будь-які зрушення у системі ціннісних орієнтацій можуть змінювати аж до біполярності аксіологічну маркованість концептів. Це є особливо актуальним для етнокультурних концептів, які, занурюючись своїм корінням у міфопоетичний світ давнього народного світосприймання, зберігають для нас багато неперевершених зразків етносимволіки. Складаючись історично, такі концепти завжди постають залежними від психіки, асоціативних образів, духовності та ментальності етносу. Невід'ємна складова національних культурних концептів – оцінність. Саме позитивні чи негативні оцінки, що залежать від суб'єктивних почуттів, ставлення мовців, пронизують мовно-концептуальну картину світу, яка також може бути не лише об'єктивною, але й суб'єктивною. Адже саме мова (слово) є посередником між особистістю і світом.

Зауважимо, що саме сакральна лексика належить до конотованої. Уживаючись на позначення релігійних понять, вона, крім того, що називає певну реалію, обов'язково оцінює її, засвідчуючи тим позитивне чи негативне ставлення до неї. Конотативна забарвленість притаманна й сакральним концептам. З одного боку, вона зумовлена різними конотативними ознаками, уже відображеними в семантиці лексеми-номена концепту, з іншого – доповнюється тими постійними переживаннями (а концепти, за Ю. Степановим, «переживаються»), що супроводжують його в ментальному світі людини.

Особливу увагу в цьому плані привертає такий ядерний концепт, як «Бог», осмислення якого наповнює людську свідомість високою духовністю, просвітленням, сигналізуючи про його позитивну маркованість. Водночас амбівалентність відповідного сакрального образу, передусім у язичницькому сценарії, зумовлює оцінні відхилення в негативну сторону. Тому той самий об'єкт в одних умовах може сприйматися позитивно, а в інших – негативно. Так, Бог може як оберігати, допомагати, так і карати. Простежимо вияви конотації, зумовлені смисловими фрагментами аналізованого концепту.

Розуміння Бога як «верховної сутності, наділеної вищим розумом, абсолютною досконалістю, всемогутністю, яка створила світ і керує ним», як «головного об'єкта віри і поклоніння», як «істини, добра і краси» [12, с. 58], крім того, що мотивує аналогічні концептуальні смисли, формує й позитивнооцінне ставлення до нього. Концепт «Бог» мислиться передусім як позитивно маркований, що підтверджує на різних рівнях його лінгвальна концептуалізація. Насамперед це стосується графіки, зокрема, застосування великої літери при написанні різних номінацій Бога з метою вираження шанобливого ставлення до нього. Подібну орфографічну норму пропонують поширювати й на слово *Божий* в усіх словосполученнях, а також на займенники *Він, Той* та інші, що вживаються на позначення Бога. Зауважимо, що таку практику засвідчує багато як наукових, так і художніх текстів (І. Огієнко, Л. Струганець, Л. Гнатюк, О. Федик, Б.-І. Антонич).

На семантичному рівні позитивну оцінку досить часто конотує актуалізація внутрішньої форми багатьох теонімів, передусім таких субстантиватів, як: *Святий, Праведний, Правдивий, Всеблагий, Всеоживляючий* та под. Значною мірою характер позитивної конотації зумовлений і етимонами лексичних одиниць – номенів Бога, наприклад, етимологічною співвіднесеністю слова *Бог* із поняттями «багатство», «добро», пізніше – «податель добра» [2, с. 43]. Загалом же науковці частіше схиляються до думки, що «етимологічний родовід і первісне значення слова *Бог* й досі не цілком з'ясовані та пояснюють це тим, що в основі концепції Бога різні поганські народи, навернені до християнства, вбачали неоднакові поняття: «греки – красу (Бог Краси), римляни – силу (Бог Сили), євреї – закон (Бог Закону), християни – любов (Бог Любові)» [4, с. 63]. Зауважимо, що подібне пояснення, можливо, й не сприяє з'ясуванню етимології згаданого вербалізатора, однак ця інформація виразно свідчить про його позитивну маркованість.

Проте основним мотиватором оцінно-емотивних конотацій є семантика досліджуваного концепту. Більшість концептуальних смислів, акумульованих у ній, конотують позитивну оцінку Бога в українській етнокультурі, у якій його осмислено як вищу сакральну цінність, що викликає подив, захоплення, бажання прославляти, наслідувати. Не можна не схилитися перед тим, хто є «Любов», «Істина», «Добро» і «Краса», не прагнути пізнати його або бути схожим на нього [10, с. 70-72]. Очевидно, цим пояснюється і фіксація у лексикографічних працях такого позитивно конотованого переносного значення в структурі слова *Бог*, як: «найбільший умілець у чомусь, наймогутніший володар чого-небудь» [8, с. 206].

Відомо, що кожен пізнаваний об'єкт дійсності характеризується набором аксіологічно релевантних ознак, на які варто зважати, виводячи загальну оцінку. Ці ознаки часто протиставлені одна одній, що зумовлює варіацію оцінок. Подібне простежуємо в конотаціях, властивих лексемі *Бог*. Одвічна залежність людини від сильніших за неї стихій породжує не лише віру в Бога, а й страх перед ним, боязнь утратити Божу прихильність, бути покараним, що зумовлює зміщення на аксіологічній шкалі в сторону негативної оцінки. Відчуття Бога супроводжується в таких випадках, швидше, негативним ставленням, викликає почуття досади, незадоволення. Фактично йдеться про

емотивний аспект конотації, тобто про вираження емоційного ставлення мовця до позначуваного об'єкта [9, с. 267].

У лексикографічній практиці емотивно-оцінні конотативи кваліфікують зазвичай за допомогою відповідних ремарок. На жаль, дефінування слова *Бог* у тлумачних словниках сучасної української мови обмежене позначками, що вказують лише на функціонально-стильову характеристику слова (*книжн. Передвічний, церк. Творитель, дит. Бозя*), яку досить часто визнають конотативною, спираючись на широке розуміння відповідного терміна (Е. Кузнецова). Проте зазначена кваліфікація лексем не обов'язково корелює із власне емотивно-оцінними конотаціями.

Значно більше відомостей про конотованість досліджуваного концепту надають фразеологічні словники. Зауважимо, що фразеологічний пласт із ключовою лексемою *Бог* є досить помітним в українській «мовно-фразеологічній картині світу» (термін В. Ужченка). Чимало інформації в цьому плані містять спеціальні фразеологічні лексикографічні джерела. Так, серед одиниць, зафіксованих у них, знаходимо такі, що виражають не тільки захоплення, радість, тобто позитивнооцінне ставлення (*дасть Бог, Бог милував, хай Бог одверне, хай Бог боронить* та под.), але й експлікують негативну оцінку і навіть можуть функціонувати як лайливі (*Бог би тебе скарав, Бог розумом зобидив, в три Бога й ін.*) [11, с. 36–43].

Помітний пласт у межах фразеологічних одиниць становлять паремії. Їх специфіка полягає в тому, що вони не лише акумулюють найістотнішу інформацію стосовно позначуваного (у нашому випадку – Бога), а й досить переконливо демонструють національно-культурні властивості мовної системи, ілюструючи риси етнічної мовної картини світу українців. Особливо цікавою у цьому плані є група безеквівалентних пареміологічних одиниць (*як у Бога за пазухою*), які виражають переважно національні морально-ціннісні пріоритети, що не знаходять логіко-образних відповідностей в інших мовах.

Певні відомості про експлікацію етномовної специфіки аналізованого концепту у сфері фразеології містять і спеціальні перекладні праці. Звернення до таких джерел, зокрема, засвідчує, що ряди фразеологічних одиниць зі словом *Бог* в українській мові є численнішими, ніж, наприклад, у російській. Пор.: укр.: *чоловік мислить, а Бог радить; чоловік крутить, а Бог розкручує; людина намічає, а Бог постановляє* і рос.: *человек предполагает, а Бог располагает* [6, с. 12].

Подібне зіставлення виявляє дещо відмінний підхід лексикографів до виділення в семантичній структурі лексеми *Бог* окремих значень. Так, у російській лексикографічній практиці *Бог* – це тризначна лексема: «1. У релігії: верховна всемогутня істота, що управляє світом, або одна з таких істот. 2. У християнстві: Триєдиний Бог, творець і всезагальна основа світу. 3. *перен.* Предмет, якому поклоняються, обожають (*заст., книжн.*)» [5, с. 52]. Натомість в аналогічних українських джерелах останнє значення частіше вважають відтінком, крім того, не зафіксовано також ЛСВ, співвідносний із другим значенням. На нашу думку, інтерпретація російських лексикографів більш переконлива. По-перше, у ній акцентовані ті відмінності, що існують між богами і Богом у язичницькому і християнському сценаріях. По-друге, значно актуалізована позитивна конотація, виражена не через відтінок, як в українських словниках, а через окреме переносне значення. Необхідно вказати на те, що хоча в дефініціях, репрезентованих в опрацьованих загальномовних словниках, і зафіксовано певні когнітивно-психологічні та емоційно-онтологічні кореляції, властиві національній свідомості, проте лексикографічна практика, спрямована на уніфікацію і однотипність тлумачень, безперечно, не виявляє всіх лінгвальних реалізацій відповідного концепту та пов'язаних із цим особистісних асоціативно-образних трансформацій і конотацій, притаманних концепту «Бог» у цілісній етномовній картині світу.

Із посиленням впливу релігії на суспільство розширюється й діапазон сакральних номінацій, що відображають духовне життя народу. Так, з'являється чимало емотивно забарвлених назв, що є своєрідними синонімами до основних теонімів, наприклад: *Агнець Божий, Божя Десниця, Божя Правця, Боже Слово, Троїчний Бог, Предвічний Дух*, побудованих за типом атрибутивних словосполучень. Не меншою образністю позначені й атрибутивні синтагми зі словом *Божий* у позиції залежного компонента, що засвідчують виникнення певного метафоричного ряду, на зразок: *Божий дар, Божя дорога, Боже дерево, Божя пташка, Божя роса, Божя постіль* та ін. [7, с. 81]. Оцінно маркованими є також апозитивні синтагми, як-от: *Бог-Слово, Бог-Образ, Бог-Суддя* й под.

Отже, конотація – важлива складова в семантичній структурі як самих номенів *Бога*, так і їх похідних. Щодо останніх, то в українській мові варто розрізняти серед них виразні конотативи, у семантиці та зовнішній формі яких зв'язок зі словом *Бог* є прозорим: *божественний, божеський, божитися, божниця, божкар, божуха, набожний* та ін. Сюди ж належать і композити, де слово *Бог* становить один із компонентів, – *богоязливий, богобоящий, боговідступний, богомільний, богомаз, богогласник* [8, с. 209]. Та окремо розглядати деривати, етимологічно пов'язані з лексемою *Бог*, як-от:

убогий, убозтво, багатий, багатство, небога, небіжчик, а також збіжжя, багаття, конотативність яких підтримує актуалізація їх первісної внутрішньої форми. Частина вказаних похідних вербалізаторів зумовлює експліцитно виражену оцінку маркованість концептуальної семантики: *Богонько, Богочко, Біженько, Біжечко, Божок* [7, с. 60]. Лексеми на зразок *зубожіти, убогий, небіжчик* тощо (за умови актуалізації їх первісної внутрішньої форми) можуть реалізувати аналогічну конотацію імпліцитно.

Певний стосунок до поняття Бога засвідчує й ономастична лексика, зокрема автентичні імена, мотивовані відповідним словом (*Богдан, Богуслав*), та багато запозичених з імпліцитною мотивацією: *Гаврило* – «муж Божий», *Іван* – «Божа благодать», *Данило* – «суд Божий», *Захар* – «пам'ять Божа», *Матвій* – «Божа людина». Обираючи подібні імена для своїх дітей, давні українці прагнули умилювати цим Бога та захистити своїх нащадків. Поширення таких імен сьогодні вселяє надію, що разом із ними повернуться в наше життя і високі християнські ідеали.

Виявлена конотативна забарвленість лексеми *Бог*, як і інших вербалізаторів аналізованого концепту в українській мові, засвідчує й його виразну етноконотованість. Як одна з найважливіших ментальних величин, він відзначається національною специфікою, що дає змогу вважати його константою української культури, значущою одиницею картини світу українців, у якій цей концепт супроводжують відповідні емоції, оцінки, переживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Говердовский В.И. Диалектика коннотации и денотации (Взаимодействие эмоционального и рационального в лексике) / В. И. Говердовский // Вопросы языкознания. – 1985. – № 2. – С. 71–79.
2. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
3. Карасик В.И. Языковый круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
4. Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів / К. Костів. – К.: Україна, 1995. – 429 с.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – [4-е изд., доп.]. – М.: ООО «ИТИ Технологии», 2003. – 944 с.
6. Прислів'я та приказки шістьма мовами: близько 2200 одиниць / [уклав Г. Бігун]. – К.: Тандем, 2003. – 320с.
7. Словарь української мови: в 4 т. / [упор. Б. Грінченко]. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1. – 495 с.
8. Словник української мови: в 11 т. / [редкол.: І.К. Білодід (гол.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – 799 с.
9. Українська мова: енциклопедія. / [редкол.: В.М. Русанівський (гол.) та ін.]. – [вип. 2-е, вип. 1 доп.]. – К.: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.
10. Флоренский П. Оправдание Космоса / П. Флоренский / [сост., вступ. ст. и примечания К. Г. Исупова]. – СПб: РХГИ, 1994. – 224 с.
11. Фразеологічний словник української мови: в 2-х т. / [укл.: В.М. Білоноженко та ін., редкол.: Л. С. Паламарчук (гол.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. 1. – 528 с.
12. Християнство. Словарь / [под ред. Л.Н. Митрохина и др.]. – М.: Республика, 1994. – 559с.

Tetyana Vil'chyn'ska

The connotation of sacral concept «God» in Ukrainian linguistic world-image

This article is dedicated to the consideration of connotative nature of ethnocultural sacral concept «God» in Ukrainian linguistic world-image. During the investigation it was confirmed the connotation as a cultural-historic and psycho-mental phenomenon is directly related to the concept and determines its axiological marking.

Key words: connotation, the concept «God», linguistic world-image, axiological marking.